

שליחים ציונים? השליחים הערבים בתימן בשנות החמישים של המאה העשרים*

מנשה ענזי

בשנת 1962 יצאו את תימן כמאתיים יהודים, ולאחר מסע ארוך הגיעו לישראל. על מה שחוו בדרך שרו:

מֵאנַע אֶל-עוֹדֵי בְּעַד אֶל-יְהוּדֵי
יְגִי לְנֶא טְאִירָאֵת מִן אֶל-סְעוּדִי.

מאנע אל-עודי [הולך] בעקבות היהודי
יביא לנו מטוסים מן הסעודי.¹

מן השיר הזה ומעדויות אחרות עולה כי מאנע אל-עודי ושליחים ערבים נוספים היו מעורבים בארגון יציאת היהודים מתימן האמאמית בשנות החמישים ובתחילת שנות השישים של המאה העשרים. המרחב המכונה היום הרפובליקה התימנית התחלק לאחר מלחמת העולם הראשונה לשתי יחידות מדיניות נפרדות: יחידה אחת, מדינה עצמאית במרכז תימן ובצפונה, בהנהגתם של האמאם יחיא חמיד אל-דין (1918-1948), ובנו אחמד חמיד אל-דין (1948-1962); ויחידה שנייה, אזור חסות בדרום תימן בשלטון בריטי, ובמרכזו עיר הנמל עדן. מטרת המבצע שיתואר במאמר זה הייתה להעביר את היהודים מתימן האמאמית לעדן, שהייתה, כאמור, בשליטה בריטית, ומשם היה אפשר להטיסם במטוסים, ובמקרים מסוימים להשיטם באוניות, למדינת ישראל. תחילתו של ארגון יציאת היהודים מתימן האמאמית לאזור הבריטי בעזרת שליחים ערבים הייתה בשנת 1951, כאשר סייע אחמד עלי אל-לחגי' בהעברת יהודים במעבר הגבול בין תימן האמאמית לבין האזור הבריטי.² בעקבות זאת הוחלט כי רצוי להעסיק

* מחקר זה נתמך בתחילתו בידי קרן שערי תימן בראשות ד"ר מיכל דחוח-הלוי, והמחלקה להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בראשית פרופ' ירון הראל, אך עיקרו נעשה בתמיכת הקרן הישראלית למדע, ומרכז דעת המקום, מענק I-CORE 1798/12, ותודתי נתונה להם על תמיכתם בחומר וברוח. אני מודה לתום פוגל, ולמערכת של ג'מאעה על הערותיהם, שהטיבו עם המאמר. שמעתי את השיר מפי סעדיה ויונה דחוח-הלוי בראשון לציון.

1 אהרן בן-דוד, בית האבן: הליכות יהודי צפון תימן (קריית עקרון: אהבת תימן, תשס"ח), 368;
2 Reuben Ahroni, *Jewish Emigration from the Yemen 1951-98: Carpet without Magic* (Richmond, VA: Psychology Press, 2001), 3

שליחים ערבים מקומיים, תושבי תימן האמאמית, בארגון הנסיעה כולה. השליחים ביקרו בקהילות בתוך תימן האמאמית, שכנעו את היהודים לצאת ואת השלטונות המוסלמים לאפשר את היציאה, וליוו את השיירות עד הגעתן לעדן. משם יצאו היהודים למדינת ישראל בדרך האוויר ובדרך הים, במימון הסוכנות היהודית והג'וינט (ארגון הסיוע היהודי אמריקני) ובתמיכתם. על עבודתם קיבלו השליחים הערבים שכר מאנשי הסוכנות.

את החלק העיקרי של המאמר אני מבקש להקדיש לתיאור פעילות השליחים הערבים ולניתוחה: אשאל למניעי השליחים ואתאר את האירועים המרכזיים עד שנת 1962. פרשייה היסטורית נדירה זו מעלה שאלות רחבות יותר, שבהן אבקש לדון: מדוע היה צורך בפעילים ערבים שיארגנו את עלייתם מתימן לישראל של מאות יהודים בשנות החמישים? ומה היו תוצאותיה של פעילות באי הכוח הערבים? במילים אחרות, אני מבקש לבדוק לשם מה גויסו השליחים הערבים, ומה מלמדת הפרשייה הזאת על היחסים בין יהודים לערבים בהקשר המיוחד הזה בתימן.

רוב יהודי תימן עלו לישראל במבצע "על כנפי נשרים" בשנים 1948-1950, והמחקר ההיסטורי התמקד בחקר עלייה זו.³ עלייה זו אף הובילה את החוקרים לראות בחייהם של יהודי תימן דוגמה מייצגת לחיי היהודים בארצות האסלאם – קהילה שסבלה מאוד משכניהם המוסלמים, וכשהתאפשר לה עלתה לישראל כאיש אחד.⁴ נרטיב זה השתלב יפה ב"תפיסה הבכיינית" שביקר סאלו בארון.⁵ אולם ממחקרי מתברר כי בתימן האמאמית נשארו בשנות החמישים כאלפיים יהודים, ורבים מהם יצאו ממנה לישראל בקבוצות קטנות בעשור שאחר כך. לצידם נשארה גם קהילת סוחרים יהודים בת כאלף איש בעדן, שנותרה בשליטה בריטית עד שנת 1967. התעוררות התנועות האנטי־קולוניאליות באזור הגבירה את הלחץ על הבריטים ועל היהודים, שקשרו את גורלם במידה רבה עם השלטון הבריטי. במהלך שנות החמישים והשישים עזבו יהודי עדן את עירם, חלקם ללונדון וחלקם לישראל, ועם סיום השליטה הבריטית בשנת 1967, עזבו אחרוני יהודי עדן את המקום. תהליך איטי זה של יציאת היהודים מתימן האמאמית והבריטית מערער במעט את התפיסה הציונית החד־משמעית של יהודי תימן.

3 ראו, למשל, Tuedor Parfitt, *The Road to Redemption: The Jews of the Yemen, 1900-1950* (Leiden: Brill, 1996)

4 ביקורת על "נרטיב הסבל והייסורים" בתימן הביעה בת־ציון עראקי קלורמן, "ההיסטוריוגרפיה של יהודי תימן וגיוסה להבניית הזהות הלאומית", בתוך **להמציא אומה: אנתולוגיה**, ערכו יוסי דהאן והגרי וסרמן (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2006), 290-330.

5 סאלו בארון, "גטו ואמנציפציה – האם עלינו לשנות את ההשקפה המסורתית?"; בתוך **ממדיה העולמיים של ההיסטוריה היהודית**, ערכו רוברט ליברלס ויום טוב עסיס (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ו), 51-61.

בשנת 1962 נותק הקשר עם הקהילה היהודית בתימן האמאמית על רקע מערבולת אירועים בתימן, שכללה מלחמת אזרחים סוערת והובילה לנפילת השלטון האמאמי ולהקמת רפובליקה בצפון תימן בשנת 1970. רק בשנות התשעים חודש הקשר עם יהודי תימן, ורובם יצאו את תימן בשני העשורים שאחר כך, והגיעו לארצות הברית, לאנגליה ולישראל.⁶

ראובן אהרוני כתב מחקר חשוב על ההגירה של יהודים מתימן האמאמית בשנות החמישים והשישים של המאה הקודמת, אך הוא מציג את התהליכים המרכזיים בלבד ואינו מעמיק בניתוחם.⁷ זאת ועוד, המחקר שלו מתבסס במידה רבה על הארכיון של רובין גילברט ומקס לפידוס (מרדכי לפידות) שהועמד לרשות החוקר. אומנם זהו אוסף חשוב של שני פעילים ציונים מרכזיים באותן השנים, אך הוא אינו מספר את הסיפור במלואו, ומציג בעיקר את הצד של פעילי העלייה בעדן. במאמר זה אני מבקש להעמיק בהבנת עלייה זו, ולהתמקד בסיפור השליחים הערבים דווקא. לשם כך אעשה שימוש במקורות מגוונים שיציגו את נקודות המבט של כל הצדדים שהיו מעורבים בפרויקט: אנשי הסוכנות היהודית, הפעילים היהודים התימנים בעדן ובישראל, השליחים הערבים והעולים עצמם. מתברר כי זמן קצר לאחר הגעת העולים לישראל ביקר אותם יוסף ציוני (סיאני), עוזרו של שלמה דב גויטיין בפרויקט "בואי תימן", פרויקט שעליו שקד גויטיין במשך כשמונה שנים, ובו רואינו מאות מעולי תימן ונאספו חומרים רבים.⁸ לצד ראיונות אלו נשמרו מכתבים ועדויות של העולים באוספים פרטיים, והם מוסיפים מידע רב. דומני שהצלבת המקורות ובחינתם לעומק תאפשר הבנה עמוקה יותר של פעילות השליחים הערבים.

הקהילה היהודית בתימן בשנות החמישים

כאמור, בשנות החמישים והשישים של המאה הקודמת נשארה בתימן קהילת יהודים קטנה. מי שנשארו עשו זאת מכמה סיבות: רבים מהם חיו חיים נוחים וטובים בתימן

6 על סוגיה זו, ראו דני בר־מעוז, האמת הנעדרת: שארית הפליטה בתימן, 1962-2017 (רחובות: עמותת אעלה בתמר, תשע"ח).

7 Ahroni, *Jewish Emigration*, 1-82

8 "הארכיון התימני של פרופ' גויטיין" שמור במכון בן-צבי. העדויות שבו כתובות בערבית יהודית בעשרות מחברות. על האוסף ראו, Isaac Hollander, *Jews and Muslims in Lower Yemen: A Study in Protection and Restraint, 1918-1949* (Leiden and Boston: Brill, 2005); מנשה ענזי, "יהודי צנעא בעידן של תמורות, דיון היסטורי במרחב הציבורי: מהכיבוש העת'מאני ועד עלייתם לישראל 1872-1950" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ב); ובעת האחרונה, תום פוגל, "המחקר התימני של ש"ד גויטיין" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ף).

מבחינה כלכלית, וגם יחסיהם עם החברה הסובבת היו טובים. למשל, משה דחוח הלוי, שכבר היגר לישראל, כתב על קרוב משפחתו שהוא סירב לצאת מתימן מפני שהוא "חושב שהעשרות [העשירות] שלו יעזור לו" בתימן.⁹ מנגד היו שמועות וידיעות על המצב הקשה בישראל בכלל, ועל מצבם הקשה של עולי תימן בפרט. אחרים רצו לעזוב את תימן, אבל חובות כספיים או קשיי הדרך מנעו מהם לעלות לישראל.¹⁰

אף על פי כן, נראה שהסיבה העיקרית לעיכוב העלייה הייתה בעיות בארגון הלוגיסטי והמעשי של יציאת היהודים מתימן. כפי שהראתה אסתר מאיר-גליצנשטיין, כישלונן של מבצע "על כנפי נשרים", בוודאי בשלב הראשון, היה קשור במידה רבה בהחלטה של מארגני המבצע לטפל בעולים רק לאחר הגעתם לשטחי הפרוטקטורט הבריטי בדרום תימן.¹¹ עד קו הגבול הזה נדרש מיהודי תימן להסתדר בדרך לבדם, בניגוד למבצעי העלייה מרוב ארצות אירופה והמזרח התיכון, שבהם שליחי העלייה ארגנו את מבצע העלייה לכל אורכו. בעקבות זאת התעוררו קשיים רבים, חלקם כלכליים, ובהם אובדן רוב רכושם של העולים. משה בן זכריה מהעיר רדאי שבדרום תימן מספר, לדוגמה, כי יצא מעירו ובכיסו 5,000 ריאל. בדרכו התעכב זמן רב בעיר תעז, ויצא משם ובכיסו רק 500 ריאל.¹² נוסף על כך, אלפי יהודים מתו בדרך. נראה כי היו יהודים בתימן שחששו מקשיים אלו, ולכן העדיפו לדחות את עלייתם ואף לבטלה. בשנים הבאות הלכו הקשיים הארגוניים והתעצמו. מיעוט הקהילות שנתרו בתימן האמאמית והמרחקים הגדולים ביניהם ובינן לעדן, הקשו על ארגון הנשואים.¹³ לאחר עזיבת מרבית היהודים כבר לא הייתה מסגרת או קהילת ראשה, כמו קהילת יהודי צנעא, שתאימה ופיקחה על המתרחש במקומות השונים וייסדה את זרם היוצאים. זאת ועוד, רבים מהיהודים שמרו בקפדנות על מורשתם ועל חיהם היהודיים (תיאור), אך באותה העת היו יהודים שהשתלבו באוכלוסייה המקומית בשל היחלשות קשרי הקהילות, או מתוך בחירה. כפי שהראיתי במקום אחר, בשנות החמישים המוקדמות בחרו כמאתיים יהודים להתאסלם, כלומר כעשרה אחוזים מבני הקהילה הקטנה בתימן האמאמית נטשו

- 9 מכתב משה דחוח הלוי לקרובי משפחתו בתימן, 11 בפברואר, 1962, השמור באוסף משה דחוח הלוי בתל אביב (הניקוד שלי). על המילה "עשרות", ראו יהודה רצהבי, **אוצר לשון הקדש שלבני תימן** (תל אביב: הוצאת המחבר, 1978), 218.
- 10 על הסיבות לבחירתם של אותם יהודים להישאר בתימן, ראו מנשה ענזי, "פעילות משה ויוסף דחוח הלוי ליציאת יהודי תימן בשנת 1962", **תהודה** 36 (2019): 87-91.
- 11 אסתר מאיר-גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן: מבצע כושל ומיתוס מכונן** (תל אביב: רסלינג, 2012).
- 12 עדות משה בן זכריה בפני מנחם קפליוק, אוסף קפליוק השמור אצלי.
- 13 על ניסיונות של יהודים יוצאי תימן בישראל לארגן את העלייה בשנת 1962, ראו ענזי, "פעילות משה ויוסף דחוח הלוי", 87-100.

אותה.¹⁴ השמועות על ההתאסלמות הובילו את יוצאי תימן בישראל לנסות ולקדם במהירות את פרויקט יציאת היהודים מתימן האמאמית. ואולם לנוכח המציאות המורכבת היה ברור לכול כי התנעה מחודשת של יציאת היהודים תדרוש מבצע ממוסד ומאורגן שיתבסס על כוחות מקצועיים ומגויסים למשימה.

בתחילה פעלו בתחום נציגי הקהילה היהודית בעדן, שליחים מזדמנים של הסוכנות היהודית משטחה של עדן ופעילים מקומיים בקהילה היהודית המצומקת של תימן האמאמית. אולם הקשרים עם היהודים, שחיו תחת שלטון האמאם אחמד חמיד אל-דין היו מוגבלים בגלל המרחקים הגדולים והמתיחות הפוליטית ששררה בתימן.¹⁵ משום כך, ומתוך הבנה כי יש לפגוש את אנשי הקהילות היהודיות הקטנות פנים אל פנים, להבין את צורכיהם ולשכנע אותם לעלות לישראל, נזקקו אנשי הסוכנות לשליחים ערבים מקומיים שיבקרו בקהילות המרוחקות.

מעיון בתעודות עולה כי שתי חברות עדניות מרכזיות פעלו בתחום – חברת ההסעות של אל-רבִּיִדִי, שהיה לה סניף בעדן וסניף בצנעא, וחברת ההסעות של צאלח מפתאח. הראשונה הייתה חברת הסעות ערבית עדנית, שבראשה עמד השיח' חמוד מוחמד אל-רבידי, והיא פעלה בשנים 1953-1957. לאחר הפסקת פעילותה בראשית שנת 1958 לערך, יצרו אנשי הקהילה בעדן קשר עם חברת הסעות אחרת בהנהלת צאלח מפתאח שישב בעדן ועם נציגו התימני אחמד אל-קצוץ.¹⁶ הסוכנות היהודית חתמה על הסכמים עם מנהלי החברות, והם העסיקו סוכנים תימנים מקומיים בתימן האמאמית להבאת יהודי תימן לעדן ומשם לישראל עד 1962. להלן אדון בקצרה בשתי החברות האלה.

חברת ההסעות של אל-רבידי

בשנת 1953 התקשרה חברת ההסעות של השיח' אל-רבידי, שעם עוזריו נמנו אחמד בן אחמד אל-קריטי ועלי מאַנַע אל-עַנְדִי, שהוזכר בשיר שבפתח המאמר, עם הוועד המיוחד של יהודי עדן, שבו היו חברים מנהיגי הקהילה, ובראשם סלים בנין ומאיר

14 Menashe Anzi, "Agunot and Converts to Islam: Jews and Muslims in Yemen from 1950 to 1962", *PaRDeS: Zeitschrift der Vereinigung für Jüdische Studien* 22 (2016): 135-149

15 על תימן האמאמית בתקופה זו, ראו Paul Dresch, *A History of Modern Yemen* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000), 58-88

16 שליח נוסף שעסק בארגון עלייה של יהודים ממרכז תימן באותה העת היה אחמד צאלח אל-סידי, וראו Menashe Anzi, "Yemen, Ethiopia, Eritrea and Israel: Jewish Immigration 1962", *Chroniques du manuscrit au Yémen* 1 (2017-2018): 126, 128

אהרוני.¹⁷ גיוס הסייענים הערבים התבסס גם על היכרות אישית. אחמד אל־קריטי מספר בריאיון שנערך בשנת 2006, כי בראשית שנות החמישים שהה בעדן לצורכי מסחר. בביקורו בשוק ניגשו אליו שני אנשים לבושים "בחליפות ועניבות", והתברר שהם סוחרים יהודים שהכיר בעבר בצנעא. לאחר ההיכרות המחודשת הוא נפגש עם אנשי הסוכנות היהודית בעדן, והוצע לו לעזור בהבאת יהודי תימן האמאמית לעדן. אל־קריטי הצטרף לחברת ההסעות של אל־רבידי, והיה אחד מנציגיה הבכירים בתימן האמאמית.¹⁸

בסוף 1953 יצא חמוד אל־רבידי עצמו למח'אדר וארגן שיירה של עולים, ובנואר 1954 הגיעו לעדן שלושים ושמונה יהודים. בראשית פברואר עלתה קבוצה זו לישראל במטוס של חברת התעופה אל־על.¹⁹ באותו הזמן לערך, בדצמבר 1953, יצא אחמד אל־קריטי למסע בין הקהילות היהודיות במרכז תימן, במטרה לשכנע לנסוע לעדן. ואכן, לאחר כמה חודשים הצליח לשכנע את יהודי מְחֻוּת וסביבתה שבמערב תימן לנסוע בשיירה לעדן.²⁰ בעקבות זאת ביקר שליח הסוכנות נפתלי ברג'ורא בעדן בפברואר 1954, אצל השיח' אל־רבידי, וסיכם עימו על חידוש הפעילות מיד, עוד לפני חתימת חוזה. עוד סוכם בפגישה זו כי כדי לזרז את עזיבת היהודים יגבו השליחים הערבים חובות שחבו מוסלמים ליהודים, וכך לא תהיה סיבה ליהודים להישאר במקום. מן הסיכום מתברר כי אל־רבידי העסיק שישה סוכנים, שני נהגים ושני סוכני משנה, מה שאפשר לו לנהל את המבצע הלוגיסטי המורכב.²¹ בעקבות הפגישה, ב־10 בפברואר 1954, נחתם הסכם בין הסוכנים הערבים לבין הוועד היהודי בעדן, שארגן את מבצע היציאה. על פי ההסכם התחייבו הסוכנים הערבים להסיע את היהודים בביטחון מאזור מחוית עד עדן, תמורת תשלום מכובד, לפי המרחק לעדן וקשיי הדרך.²²

- 17 חברה זו עבדה בסוף שנות הארבעים עם האמאם אחמד שישב בתעז. ראו יחיאל חבשוש, **משפחת חבשוש** (תל אביב: דפוס אופסט האומנים, 1985), א: 472. על פעילותם כבר בשנת 1953 ראו במסמכים שונים באצ"מ [הארכיון הציוני המרכזי], S1 4252, כדוגמת מכתב מהוועד של הקהילה היהודית בעדן לסוכנות היהודית, 29 באוקטובר, 1953.
- 18 נביל סיף אל־כמים, "מהנרדס תרחיל יהוד אל־ימן עם 1949 אלא אסראאיל יכשיף ען 'בסאט אל־ריח'", **אלראיה אלקטריה**, 18 בדצמבר, 2006.
- 19 ראו ארכיון הספרייה הלאומית, אוסף ברג'ורא, 1867 4⁰, סדרה 3, תיק 4: מכתב מקשטן, מחלקת העלייה של הסוכנות אל ועד הקהילה בעדן, 11 בפברואר, 1954.
- 20 מכתב מאת אחמד אל־קריטי אל מאיר אהרוני וסלים בנין, 3 ברמדאן, 1373 (6 במאי, 1954). המכתב מופיע באצ"מ, S1 4256, ובקיצורים קלים בדפי עליה 28 (1954), 42-44. המקור בערבית לא נשמר, אלא רק התרגום לעברית שהוכן בידי יהודה רצהבי.
- 21 ראו ארכיון הספרייה הלאומית, אוסף ברג'ורא, 1867 4⁰, סדרה 3, תיק 4.
- 22 אצ"מ, S1 4252, הסכם בין שיח' אל־רבידי לבין סלים בנין ומאיר אהרוני.

במהלך אותה השנה נפגשו אל־רבידי ושליחיו כמה פעמים עם הקהילות היהודיות בתימן האמאמית. בכל פעם שקבוצה מסוימת השתכנעה לעזוב את תימן מסר אל־רבידי לחברי הוועד בעדן ולאנשי הסוכנות הערכה של מספר האנשים המתכננים לצאת את הארץ. בעקבות זאת, נחתם הסכם שכלל את פירוט העבודה ואת התשלום, שהשתנה ממקרה למקרה, לפי המרחק מעדן. לאחר החתימה על ההסכם יצאה השיירה, בהנהגתו של אחמד אל־קריטי, בדרכה לעדן. במקרה אחד, באוקטובר 1956, כאשר הביא אחמד אל־קריטי לעדן יהודים בלא הסכם, כעסו עליו חברי הוועד היהודי העדני.²³

ואכן, במהלך 1954 הגיעו לעדן כמה וכמה שיירות בליווי השליחים הערבים. המהגרים שוכנו בתחילה בבתיים בתוך העיר עדן, אך לאחר שגדל מספרם הם שוכנו במחנה ביר פדל, סמוך לעיר, ולאחר שהתאספה קבוצה גדולה היא המריאה בטיסה ישירה לישראל. יצוין כי בשנת 1955 הייתה הפסקה בעלייה מסיבות לא ברורות, אך במהלך שנת 1956 חזרה חברת ההסעות של אל־רבידי להסיע יהודים מתימן לעדן. באותה שנה נחתמו כמה הסכמים עם אל־רבידי ושליחיו, אך בפועל הגיעו מתימן לעדן רק תשעה יהודים.²⁴

בשנת 1957 לא יצאו יהודים מתימן האמאמית כלל. כמה סיבות גרמו למצב הזה. באותה העת נוצרו קשיים תחבורתיים בתוך תימן, משום שהתחבורה בתימן גויסה להעברת משלוחי נשק סובייטיים. נוסף על כך, בשנים 1956-1957 ירדו גשמים רבים בתימן, שהרסו את הדרכים והקשו על מעבר אנשים וכלי רכב מתימן לעדן.²⁵ עוד מתברר כי תשעת היהודים שהגיעו מתימן לעדן בשנת 1956 לא הצליחו לצאת מתימן לישראל. הם נשארו בעדן זמן רב, וחלקם התייאשו וחזרו לבתיהם בתימן האמאמית. מקרה זה גרם לדה־מורליזציה בקרב היהודים שנותרו בתימן ועיכב את יציאתם. מקס לפידוס, שהיה שליח הסוכנות בעדן באותה העת, ניסה לארגן אונייה שתיקח את היהודים מתימן, אך עניין זה לא יצא אל הפועל מסיבות שונות.²⁶ כמו כן, בסוף שנה זו נעכרו היחסים בין עובדיו של אל־רבידי, ובעיקר בין אל־קריטי לבין אל־רבידי עצמו.²⁷ נוסף על כך, נראה שחברת ההסעות של אל־רבידי לא הצליחה לפעול בקרב הקהילות של צפון תימן. כך, בדיווח של יהודי עדן לסוכנות נמסר כי אל־קריטי לא הסכים להביא

23 אצ"מ, S1 4256, מכתב מוועד הקהילה בעדן למחלקת העלייה בסוכנות, 18 באוקטובר, 1956.

24 הסכם אחד נחתם באוגוסט 1956, ראו אצ"מ, S1 4256.

25 Ahroni, *Jewish Emigration*, 37-38

26 שם, 39-41.

27 ראו, למשל, אצ"מ, S1 4256, מכתב מיהודי עדן לאנשי הסוכנות, 18 באוקטובר, 1956. המכתב

מתאר מאבקים קשים בין אל־רבידי לאל־קריטי. אל־קריטי טען כי קופחה פרנסתו, והוא אף פנה לאמאם אחמד בעניין.

יהודים מצעדה הרחוקה שבצפון תימן תמורת 60 ריאל לנפש. לדעתו, בשל המרחק וקשיי הדרך הייתה הצדקה לתשלום גבוה יותר.²⁸

חברת ההסעות של מפתאח

לנוכח ההאטה בפעילות העלייה, פנו יהודי עדן לאמאם וביקשו אישור לשלוח "אחד מאיתנו", כלומר יהודי, לפגוש את היהודים בתימן. האישור ניתן, אך השליח, שיצא מעדן, שלמה עמיסי, לא הצליח לארגן את יציאת היהודים, וחזר כלעומת שבא.²⁹ בעקבות כך חזרו חברי הוועד העדני והסוכנות ופנו לחברת הסעה ערבית, וב-28 באוגוסט 1958 נחתם חוזה עם צאלח מפתאח והחברה שלו. בהסכם נקבע שעוזרו של מפתאח, אחמד אל-קצוץ, יסיע שיירה של שלושים ושניים יהודים ורכושם במשאיותיו מצעדה לעדן. החברה התחייבה להגן על היהודים ורכושם, ולהחזיר להם את הרכוש שהפקידו בידיהם, לרבות הכסף והזהב, בעדן. על פי ההסכם, רק לאחר מכן יקבלו השליחים את שכרם מידי הסוכנות.³⁰ בסופו של דבר, בפברואר 1959 הגיעו עשרים ושישה אנשים מן הקבוצה לעדן. מסע זה היה הראשון בסדרה של כמה מבצעים מוצלחים, שבהם הגיעו לעדן בשנים 1959-1961 כמאה וחמישים יהודים בכמה שיירות מן הצפון הרחוק בהדרכתו של צאלח מפתאח ועוזריו. היהודים שוכנו במחנות זמניים, ומשם עלו לישראל.

בשל התגברות הסכסוך בין השלטון הקולוניאלי הבריטי בעדן לבין המחותרות האנטי-קולוניאליות בשנים האלה, סירבו הבריטים לאפשר טיסות ישירות בין תימן לישראל.³¹ טיסה אחת יצאה בפברואר 1958 דרך ניקוסיה לישראל, ובהמשך הוטסו היהודים לישראל דרך ג'יבוטי. בשנת 1962 הגיעו לעדן שלוש שיירות ובהן כמאתיים ושלושים יהודים. הם הוטסו בכמה מבצעים סודיים לאסמרה, בירת אריתריאה, ומשם הוסעו לעיר הנמל מצוע ושטו באוניות לנמל אילת.³²

הסיבות להעסקת שליחים ערבים

הבחירה של אנשי הסוכנות היהודית בשליחים ערבים, והסכמתם של החברות הערביות להתגייס למשימה נדמות במבט ראשון תמוהות, שכן השלטון בתימן בהנהגתו של

- 28 אצ"מ, S1 4256, מכתב מיום 25 ביולי, 1954.
 29 ראו, למשל, אצ"מ, S1 4256, 8 בדצמבר, 1957.
 30 אצ"מ, S6 6189, מכתב מטעם ועד הקהילה העדנית לסוכנות, "עלייה תימן 1958", 2 בספטמבר, 1958. למכתב צורף ההסכם בערבית ותרגומו לאנגלית.
 31 על המצב בעדן בתקופה זו, ראו Dresch, *A History of Modern Yemen*, 35-40.
 32 על מבצע זה, ראו Anzi, "Yemen, Ethiopia, Eritrea and Israel".

האמאם יחיא אסר על יהודים לצאת את תימן, והעניש את היוצאים ואת המסייעים להם.³³ גם אם נקבל את הקביעה שבנו של האמאם יחיא, האמאם אחמד, שינה את המדיניות הרשמית ואפשר ליהודים לעזוב את תימן בשנים 1949-1950, ההסכמה בשתיקה, או ההסכמה הרשמית, של האמאם אחמד וראשי השלטון בתימן למעורבות מעשית של שליחים ערבים במבצע נראית בכל זאת מפתיעה ביותר. מדובר בשליחים ערבים במבצע עלייה ציוני, או אם תרצו – שליחים ערבים ציונים.

ההסבר הפשוט והעיקרי להתגייסות מהצד הערבי הוא הרווח הכספי. השליחים הרוויחו סכומים גבוהים מאוד על כל יהודי שהביאו לעדן. מעקב אחרי ההתכתבויות בין ראשי הסוכנות והג'וינט מלמד כי ככל שעבר הזמן דרשו השליחים סכומים גבוהים יותר ויותר. בתחילה הם קיבלו כמה עשרות ריאלים לכל נפש, אך בהמשך הגיעו המחירים ל־150-200 ריאל לכל אדם, שהיו סכומי כסף נכבדים. אומנם היו לשליחים הוצאות רבות, כמו שכירת כלי רכב, תשלום מיסים, הוצאות מחייה ונסיעה וכדומה, אבל נראה כי גם בניכוי ההוצאות האלה נשאר בידי השליחים סכום כסף נכבד.

מצד הסוכנות היהודית מתברר כי לא הייתה לה בררה אלא להסכים להפעלתם של שליחים ערבים. שליחים יהודים מקומיים בתימן לא הצליחו לשכנע יהודים לעזוב את מדינתם, ושליחים יהודים מחוץ לתימן קיבלו אשרות כניסה רק לזמן מוגבל. כאמור לעיל, שלמה עמיסי נכנס לתימן, אך לאחר זמן קצר נעצר וגורש. לכן הציעו יהודים עדנים, שהכירו היטב את האוכלוסייה המקומית, להעסיק שליחים ערבים, בהנחה שהם יוכלו לנהל את מעבר היהודים מתימן לעדן.³⁴

אפשר להצביע על הסברים נוספים לבחירה זו, הסברים הקשורים למסגרת הפוליטית בתימן ולקשרי היהודים עימה. ראשי הקהילה היהודית בעדן הבינו שיש ליצור קשר ישיר גם עם ראשי השלטון המקומי, ובכלל זה עם ראשי השבטים בכל אזור, ולא להסתפק בהסכמה עקרונית של השלטון המרכזי בתימן האמאמית. היכרותם של השליחים הערבים עם נבכי הפוליטיקה התימנית המקומית היא שאפשרה את הצלחת משימתם. דומה שזהו ההסבר להעסקה של כמה חברות ערביות: החברה של אל-רבידי, שעובדיה הכירו היטב את מרכז תימן ואת העיירות שמצפון לצנעא ופעלו שם, והחברה של מפתאח שהכירה היטב את האזורים בצפון תימן: צעדה ובנותיה, ופעלה באזורים אלו. הריאיון עם אל-קריטי מאושש השערה זו. לדבריו, הוא לא הצליח לפעול בצפון תימן משום שלא היו לו קשרים טובים עם ראשי השלטון, לעומת מפתאח, שהיה מקורב מאוד לראשי השלטון שם.³⁵

33 ראו, למשל, Parfitt, *The Road to Redemption*, 77-80, 136

34 אני מודה לתום פוגל על כיוון המחשבה הזו.

35 ראו אל-כמים, "מהנדס תרחיל יהוד אל-ימן".

יתרה מזו, באותה העת שלט האמאם אחמד ביד רמה בתימן ודיכא את המרידות נגדו,³⁶ ולא סביר שפעילות ציונית מסוג זה, כמו כל פעילות אחרת בתחומי שלטונו, לא הגיעה לאוזניו או שהוא התעלם ממנה. בריאיון עם אחמד אל-קריטי הוא טען במפורש שהסכים לצאת למבצע זה רק לאחר שקיבל את אישורו של האמאם, שאף שלח מלווים חמושים ללוות אותו בדרכים. היה אפשר להניח כי אל-קריטי תירץ את מעשיו "הציוניים" בדיעבד, ושכל המבצע היה למעשה גירוש של היהודים מתימן בתמיכת השלטון האמאמי בתימן. אולם יש עדויות התומכות בטענות אל-קריטי שהאמאם אחמד אכן אפשר, ואף עודד, את יציאת היהודים, והדברים מופיעים גם במסמכים של פעילים יהודים. למשל, מרקוס דנציגר, המהנדס היהודי של האמאם, כתב ב-24 ביולי 1951: "מר שמיט [הכוונה לשמידט] היקר [...] אנכי יכול לבשר לך שהמלך עמאם [כלומר האמאם] נתן אישור שהמכוניות של המושל יעבירו את היהודים".³⁷ וכך כתב גם שלמה שמידט עצמו, נציג הסוכנות בעדן: "אין מלך תימן מונע בשום אופן את יציאתם של כל היהודים [...] להיפך מתקבל הרושם, [כ]אילו הוא עושה הכל ע"מ שיצאו".³⁸

מכיוון שהעמדה המסורתית של השלטון בתימן הייתה לאסור על היהודים לצאת את תימן, כיצד אפשר להסביר את ההיענות הזאת של האמאם? כדאי להתעכב על סוגיה זו, שכן היא עשויה לשפוך אור חדש גם על העלייה הגדולה מתימן בשנים 1948-1950. כאמור, אחת החידות הגדולות היא מדוע אפשר האמאם אחמד ליהודים לעזוב את תימן בשנת 1949, לאחר שאביו יחיא אכף במשך עשרות שנים את איסור היציאה ואת העונשים שהוטלו על היוצאים. כמה תשובות אפשריות ניתנו לכך במחקר, רובן השערות,³⁹ ואני מבקש להציע הסבר אפשרי נוסף. מתוך בחינת העלייה המאוחרת בשנות החמישים והשישים אני מתרשם, כאמור, שהאמאם אחמד עודד את יציאת היהודים גם בזמן העלייה הגדולה המוקדמת יותר. כלומר, לדעתי, העלייה הגדולה, וגם מבצעי העלייה הקטנים שבאו לאחר מכן, קיבלו את אישורו של האמאם אחמד, לא רק בגלל לחץ של ממשלת ישראל וארגונים יהודיים, כפי שמשערים כמה חוקרים, אלא גם מתוך רצונו שלו לפעול לעזיבת היהודים את תימן.

ואומנם, על פי המחקר, במשך מאות בשנים התקיימה מחלוקת חריפה בתימן בשאלת הימצאותם של יהודים בה. חכמי הלכה מוסלמים בתימן נחלקו בשאלה אם

Dresch, *A History of Modern Yemen*, 38-40 36
 ארכיון הספרייה הלאומית, אוסף בריג'ורא, 1867 4⁰, סדרה 3, תיק 6, דנציגר לשמיט [שמידט]. 37
 27 ביולי, 1951. אני מודה לידידתי ד"ר סוזי גרוס על תרגום המכתב מיידיש.
 ראו אצ"מ, S30 4681, מכתב למחלקת העלייה, 2 בינואר, 1951. 38
 Parfitt, *The Road to Redemption*, 203-205 39; שלום מנצורה, עליית מרבד הקסמים: תיאור

החדית' המספר על הוראת מוחמד כי לא יחיו ד'מים בחצי האי ערב, כוונתו רק לחג'אז, כלומר, לצפון ערב, או שמא גם לדרום, לאזור תימן.⁴⁰ לא היה זה ויכוח תאורטי, אלא דיון מעשי, שגרר אחריו בכמה מקרים צעדים מעשיים בניסיון לגרש את היהודים מתימן.⁴¹ נראה כי האמאם אחמד היה מן הסוברים כי אדמת תימן קדושה, כשאר חלקי חצי האי ערב, ולכן אין להתיר ליהודים, בוודאי אם הם חוטאים, לחיות במקום. ואכן מתברר כי בשנות החמישים פעלו לא מעט מהיהודים שנשארו בתימן בניגוד לחוקי הדת המוסלמים. כמה מיהודים אלו חטאו במכירת אלכוהול למוסלמים, ולכן הודיעו המושלים ליהודים שבמעשיהם הם מטמאים את הארץ, ועליהם להתאסלם או לעזוב את תימן מיד. כך, מושל חג'ה אל-סיד עבד אל-מליכ אבן עבד אל-כרים מן שאהרה הוציא צו כי יהודים המוכרים עֶרְקִי למוסלמים יש לגרשם, ואף הורה: "אעזמו תטהר אלארץ מן אלכ'מר" [עזבו וכך תטהר הארץ מן היין].⁴² נראה אפוא כי תמיכתו של האמאם אחמד בפעילות של אל-קריטי משקפת את התפיסה הדתית הזאת. ברור שהסברים אלו אינם מבטלים זה את זה, ומניעים כלכליים ופוליטיים, ומניעים "דתיים-אידיאולוגיים" מחזקים זה את זה.

הערכת עבודתם של השליחים הערבים

האם אכן הצליחו השליחים הערבים במשימתם, כלומר, אפשרו יציאה בטוחה של היהודים מתימן? תוצאותיה של פעילות ארגונית זו מעורבות. מצד אחד, יהודים רבים, למעלה מ-1,500 איש (על פי ההערכות) אכן יצאו את תימן ועדן בתקופה זו. מן המסמכים והעדויות עולה שאלמלא הסיוע של החברות הערביות האלה, רוב היהודים לא היו מגיעים לעדן ומהגרים למדינת ישראל. אבל, כאמור, מטרת השליחים הייתה לעודד יציאה בטוחה של היהודים, כלומר הולכה בטוחה עם רכושם בלא נזקים ובלא פגיעה בנוסעים. יתרה מזו, החשש הגדול של יוצאי הקהילה בישראל ושל אנשי

העלייה הגדולה של יהודי תימן, ערך משה גברא (בני ברק: המכון לחקר חכמי תימן, תשס"ג), 64-76.
40 על דיון זה ראו, למשל, אחמד בן יחיא בן אל-מרתצ'א, אליבחר אל-ז'אר: אליג'אמע למד'אהב עלמאא אל-אמצאר (צנעא: דאר אל-חכמה אל-ימניה, 1988), 5: 460-459.
41 Bernard Haykel, *Revival and Reform in Islam: The Legacy of Muhammad* 115-121 (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003); *al-Shawkānī*; יוסף טובי, "הנסיונות לגרש את היהודים מתימן במאה ה'ח", בתוך לראש יוסף: מחקרים בחכמת ישראל תשורת הוקרה לרב יוסף קאפח, ערך יוסף טובי (ירושלים: הוצאת אפיקים, תשנ"ה), 475-459.

42 ארכיון מכון בן-צבי, עדות הארון צ'חיאני, אוסף גויטיין, תיק 14, מחברת 91. הציטוטים כאן ובהמשך הם כפי שמופיעים במקורות על פי המקובל בערבית יהודית תימנית, ולכן חורגים מכללי התעתיק המקובלים בכתב העת.

הסוכנות היהודית היה מטמיעה והתאסלמות של היהודים בתימן. האם עמדו השליחים ביעדים האלה?

כאמור, העדויות בעניין סותרות, או למצער אינן עולות בקנה אחד. לדברי סאלם כובאני מעולי צפון תימן, צאלח מפתאח, שפעל, כאמור, בצפון תימן בשנים 1958-1962, הוא "מן חסידי אומות העולם". מפתאח הבטיח למתלבטים היהודים במסע כי "ישלים להם כל צרכיהם צידה לדרך וכל דבר". וכובאני מסיים את מכתבו במילים: "ס' [דר] ויאמר ה' אל אברם לך לך וגו' מן מדינת צעדה בואצטת אלחאג' צאלח מפתאח אללה יחפצ'ה [באמצעות אלחאג' צאלח מפתאח, אלוהים ישמור אותן]"⁴³. גם הרב צאלח עמ'סי, יהודי תימני שהיה איש קשר בין הסוכנות היהודית לקהילה היהודית בתוך תימן ולשליחים הערבים, סיפר לי בריאיון כי צאלח מפתאח היה איש הגון ביותר ודאג לשלומם לרווחתם ולרכושם של הנוסעים היהודים.⁴⁴ ואכן פעילותו של מפתאח הביאה לתוצאות מעודדות ולהגירה של מאות יהודים.

מצד שני, העדויות על אחמד אל-קריטי, נציגו הבכיר של שיח' אל-רבידי, חיוביות פחות. ראשית, החשבון שהגיש אל-קריטי לאנשי הסוכנות לאחר השלמת כל אחד מהמבצעים חרג תמיד מן הסכום שנקבע מראש. להגנתו טען אל-קריטי כי היו קשיים רבים, ומדרך הטבע גם עיכובים לא צפויים. אנשי הסוכנות, לעומת זאת, טענו שאל-קריטי ועובדים אחרים של אל-רבידי ניפחו את החשבונות בכוונת מכוון. למשל, במכתבו של אל-קריטי ממאי 1954 הוא מסביר את הקשיים, ומסיים את מכתבו ואומר: "על עמלי, נסיעתי, גרותי בכרך, ההטרדות המרובות שהטרידוני היהודים והאנשים בכל התחנות והדרכים, לא אנקוב שכר ולא אתנה תנאי. אני מניח הכל לרשותכם ולאחריותכם. אני עמלתי וטרחתי הרבה"⁴⁵. שליח הסוכנות ששהה באותה עת בעדן, נפתלי בן מנחם, העיר על מכתב זה: "הכותב מבליט בהפרזה שירותו והוצאותיו ואינו נוקב בפירוש מה הסכום שהוציא בכל מקרה ומקרה. גם בקביעת המרחקים והדרכים שעשה בתפקידו הכפיל והשליש"⁴⁶.

מעבר לכך, ההיסטוריון ראובן אהרוני טוען כי השליחים הערבים, בעיקר אל-קריטי וחבריו, כשלו בהבאת יהודים לעדן.⁴⁷ את דבריו הוא מבסס על מכתבים של כמה

43 מכתב מסאלם כובאני לבני משפחתו בישראל, אוסף יהודה ויס, ראשון לציון. תודתי נתונה לו ולאחי איתאל ענזי, שיצר את הקשר בינינו. הכותב מזכיר את פרשת השבוע שנקראה בבית הכנסת באותה השבת, פרשת לך לך, ובכך רומז גם לזיקה שבין מסעם של יהודי תימן באותה העת למדינת ישראל, לבין מסעו של אברהם אבינו לארץ כנען.

44 ריאיון עם הרב צאלח עמ'סי, ראשון לציון, ספטמבר, 2018.

45 ראו אצ"מ, S1 4256, תרגום מכתב מאחמד אל-קריטי למאיר אהרוני וסלים בנין.

46 שם.

47 Ahroni, *Jewish Emigration*, 12

מפעילי העלייה בעדן שחששו שהשליחים הערבים לא פעלו כנדרש. כך, למשל, מקס לפידוס, שליח הסוכנות שנסע לעדן בשנת 1957, הזהיר את היהודים המקומיים שאין לסמוך על השליחים הערבים, ואף רובין גילברט, מנהל בית הספר היהודי בעדן, חשש מכך. באותה השנה עלו ספקות רבות ביחס לאל־קריטי, שאינו מביא יהודים וכי זמן רב לא קיבלו מכתבים ממנו.⁴⁸

לעומת זאת, שליחי הסוכנות שביקרו בשנת 1954 בעדן כתבו בדיווחיהם כי טענות העולים החדשים נגד אל־קריטי אינן נכונות.⁴⁹ נפתלי בן מנחם כתב, למשל, כי אין להאשים את אל־רבידי ועובדיו בקשיי הדרך, ושלא הייתה לשליחים כל אפשרות ללחוץ על העולים. לעומת זאת, בן מנחם ראה דווקא את העולים החדשים באור שלילי, ותלה בהם את האשם בעיכובי הדרך.⁵⁰

נראה כי יש להבחין בין השליחים על פי אזור וזמן הפעילות שלהם, וכן על פי הרקע האישי של כל אחד מהם. היות שאל־קריטי היה השליח הראשון, טבעי שהוא נתקל בקשיים לוגיסטיים רבים, מה שהוביל לתרעומת גדולה נגדו. לעומת זאת, מאוחר יותר נוצרו דרכי פעולה מסודרות שהקלו על השליחים הערבים להתמודד עם קשיי הדרך. לדוגמה, במהלך פעולותיו הראשונות של אל־קריטי התברר שיש קושי בהבאת מספר רב של אנשים בבת אחת. כך, למשל, עם יציאת היהודים ממחויית לדרך בראשית 1954 התברר כי מדובר בקבוצה גדולה של כשלוש מאות יהודים. היהודים בעדן חששו שלא יהיה מקום לשכן את כולם, ושהבריטים לא יאשרו לפליטים יהודים רבים כל כך להיכנס לעדן. במכתב הציע הוועד העדני לעכב חלק מן היהודים בלחג' לזמן מה.⁵¹ קושי נוסף היה במעבר בשטחו של סולטאן לַחַג', הסולטאן אל־חבישי, בדרך מתימן האמאמית לאזור החסות הבריטי. נראה שבתחילה לא שיתף אל־חבישי פעולה, ואף נכתב כי הוא משתמש ב"איומים ועשרות רבות של סכינאים" כדי לסחוט ריאל כופר מכל נפש.⁵² אחר כך כבר נלמד הלקח, ואנשי הסוכנות נהגו לבקר את אל־חבישי ולהביא לו "מתנות".

יתר על כן, את פעילותו של אל־קריטי יש לחלק לשתי תקופות: פעילותו הנמרצת בשנת 1954 הובילה לצאתם של מאות יהודים מתימן, ואילו פעילותו בשנת

48 שם, 47-51.

49 חיים צדוק, מִיְהַמִּיצֵר: אגרות, תעודות ומכתבים (תל אביב: אפיקים, 1989), 230.

50 אצ"מ, S1 4256, מכתב בן מנחם לסוכנות, ככל הנראה, מיוני 1954. גם רוזנצוויג דיווח לסוכנות כי "התרשמותי מרובידי היא לא רעה"; וראו אצ"מ, S1 4256, 27 בספטמבר, 1954.

51 ראו אצ"מ, S6 6187, 12 במרץ, 1954, מכתב מיו"ר ועד הקהילה היהודית בעדן למחלקת העליה בסוכנות היהודית.

52 ראו שם, 27 בספטמבר, 1954. גם אל־קריטי מספר כי בדרך נאלץ לשלם מיסים לסולטאן של לחג' ולסולטאן של צ'אלע, וראו אל־כמים, "מהנדס תרחיל יהוד אל־ימן".

1957 נכשלה. זאת ועוד, פעילותו של אל־קריטי בשנת 1954 לוותה בלחץ בלתי פוסק על היהודים המקומיים לעזוב את תימן, אגב שימוש בהבטחות כספיות נדיבות, מצד אחד, ובאמצעי ענישה ומאסר, מצד שני. כאמור, ללחץ זה היו תוצאות. עם זאת, רוב הטענות על יחס נוקשה כלפי יהודים, על מאסרם בידי השליחים ועל החרמת רכושם היו בעיקר בשנת 1954, זמן פעילותו של אחמד אל־קריטי במרכז תימן.

מתברר גם כי במקרים לא מעטים התלוננו העולים שחלק מכספם נלקח בידי שוודים בדרך ואת שאר הכסף לקחו חברות ההסעות הערביות. יהודים שהגיעו לישראל מדרום תימן במאי 1954 טענו כי השליחים הערבים סחטו את היוצאים ולקחו את כספם,⁵³ ובמקרה אחר סופר כי נתנו את כספם לשמירה לאחד השליחים הערבים, יהודי שהתאסלם, ולאחר שהגיעו לעדן נעלם הכסף.⁵⁴

במקרים מסוימים הוביל לחצם של השליחים הערבים בראשות אל־קריטי על היהודים לצאת מתימן להחלטה הפוכה של היהודים, כלומר, להחלטה להישאר בתימן, ואפילו להתאסלם. בכמה מקרים שידלו השליחים את מושלי המקומות כי יחייבו את היהודים לעזוב או להתאסלם, והתוצאה הייתה שבכמה מקרים בחרו היהודים להתאסלם. ב־14 במאי 1954, כתב חיים צדוק לשלמה זלמן שרגאי ממחלקת העלייה בסוכנות: "מייחסים תופעה זו לאופן הטפול של השליחים הערבים". צאלח עמיסי, יהודי תימני שחי בעדן, כתב לחיים צדוק בשבט תשי"ד (ראשית 1954): "אבקשך [...] להודיע לוועד העדני לבל ישלחו שליחים אל תימן לצער את אחינו, ולאסור אותם בבית הסוהר שיעלו בעל כרחם".⁵⁵ גם מארי ישועה בן סעיד מהאצרי מקרית אלמדאיר, בלאד צ'ולימה, סיפר כי למקומו באו שליחי העלייה הערבים, וכי יצא צו מאת המושל, ובו נקבע כי על היהודים לעזוב את המקום או להתאסלם. במקרה אחר גרמו הלחץ של אל־קריטי על קהילת יהודי אנס לעזוב את תימן, מצד אחד, ורצונם של היהודים להישאר במקום, שנתמך בידי המוסלמים המקומיים, מצד שני, לבחירת היהודים להתאסלם ולא להגר.⁵⁶ סיבה נוספת להתנהגותו התקיפה של אל־קריטי קשורה להשקפת עולמו השלילית על היהודים. הריאיון עם אל־קריטי, שנערך כשישים שנה לאחר האירועים, מבהיר כי עמדתו ביחס ליהודים הייתה שלילית ביותר, וכי הוא היה גאה בסיועו ל"גירוש היהודים מתימן".⁵⁷ ייתכן שהשקפה זו נבעה גם ממוצאו של אל־קריטי. אל־קריטי היה בן צנעא,

53 חיים צדוק, **משא תימן: 1946-1951** (תל אביב: אגודת אעלה בתמר, 1985), 227-228.

54 עדות מארי ישועה מהאצרי, ארכיון מכון בן־צבי, אוסף גויטיין, תיק 14, מחברת 95.

55 צדוק, **משא תימן**, 229.

56 ארכיון מכון בן־צבי, אוסף גויטיין, תיק 14, מחברת 95, עדות מארי ישועה מהאצרי. גם אל־קריטי סיפר על התנגדות יהודי אנס לצאת, ועל התאסלמותם. ראו אל־כמים, "מהנדס תרחיל יהוד אל־ימן".

57 אל־כמים, "מהנדס תרחיל יהוד אל־ימן".

ומשפחתו הייתה מסוכסכת עם יהודים על רקע עניינים מסחריים שנים רבות.⁵⁸ לעומת זאת, צאלח מפתאח פעל בצפון תימן, באזורים השבטיים, שבהם היו יחסים טובים בדרך כלל בין יהודים למוסלמים, ולכן יחסו ליהודים העולים היה טוב.⁵⁹ ואכן, השוואה בין חמוד אל-רבידי, מנהל חברת ההסעות, לבין שליחו המרכזי, אחמד אל-קריטי, מעידה שיחסם של העובדים בחברה כלפי היהודים היה תלוי בתכונות האישיות ובהשקפת עולמם של העובדים. כאמור, חמוד אל-רבידי עצמו יצא למסע הראשון למח'אדר בחורף 1953 והביא משם לעדן שלושים ושמונה יהודים. המבצע לא היה פשוט, והוא התלונן על היהודים שהקשו עליו את ארגון השיירה. אנשי קהילת עדן כתבו ש"קובל מאוד השיך רובידי על הרבה מהתימנים שלדבריו הקשו מאוד על עבודתו [...] אחרי שהוא מצליח לאסוף אותם מכמה מקומות, ולרכז אותם בנקודה אחת, נעלמים לפתא [כך במקור] כמה מהם, והוא נאלץ שוב להתרוצץ ימים אחריהם".⁶⁰ למרות זאת, הם מסרו כי "התימנים הגיעו בדרך כלל במצב טוב מבחינת הבריאות והביעו את רגשי תודותם לשיך רובידי על הטפול הטוב במשך כל הזמן".⁶¹ כלומר, לטענת, שליחתו של אל-קריטי בשנת 1954 הצליחה, למרות התנגדות חלק מהיהודים לעזוב את תימן. הוא הצליח להוביל לעדן יהודים רבים, לרבות "סרבנים", אך ה"עידוד" היה אגרסיבי וגבה מחירים כלכליים וחברתיים. אפשר להוכיח טענה זאת מתוך עיון במקורות המייצגים את רוב השחקנים בסיפור: העולים עצמם, השליחים הערבים ואנשי הסוכנות, ולכן עולה מהם תמונה מלאה למדי.

אל-קריטי מספר במכתב כי יצא מעדן בסוף 1953. בדרכו עבר בכחמש קהילות יהודיות במרכז תימן, שבהן חיו כמאתיים וחמישים נפש. השליח הפציר בהם לנסוע לעדן, והם הבטיחו שכך יעשו. בעקבות זאת, בפברואר 1954 מסר מעסיקו של אל-קריטי, השיח' אל-רבידי, לשליח הסוכנות נפתלי בר-גיורא כי שמונה מאות יהודים מעוניינים ויכולים לצאת. עוד מסר כי כמה יהודים יושבים בכלא וכי עשרים יהודים כבר התאסלמו.⁶² אל-קריטי שילם לעניים כסף כדי שיוכלו לשכור בהמות שילוו אותם בדרכם, ובכל זאת הם דחו אותו זמן רב.⁶³ בסופו של דבר התגלגל הוויכוח ביניהם לבית

58 ראו חבשוש, משפחת חבשוש, א: 307-311.

59 בת-ציון עראקי קלורמן, יהודי תימן: היסטוריה, חברה ותרבות (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2004), 2, 42-50.

60 אצ"מ, S1 4255, מכתב של אנשי הקהילה העדנית אל מחלקת העלייה בסוכנות, 13 בינואר, 1954.

61 שם.

62 ראו ארכיון הספרייה הלאומית, אוסף בר-גיורא, 1867, 4⁰, סדרה 3, תיק 4.

63 אצ"מ, S1 4256, אחמד אל-קריטי אל מאיר אהרוני וסלים בנין, 3 ברמדאן, 1373 (6 במאי, 1954). המכתב מופיע בקיצורים קלים בדפי עליה 28 (1954), 44-42.

המשפט המקומי, ורק אחרי ארבעה חדשים יצאו חלקם לכיוון עֵדן בליווי אל־קריטי. היהודים נאלצו לשלם מיסים רבים בדרכם, אך הסוכנים הערבים שמרו עליהם בדרך כדי שאיש לא יפגע בהם.⁶⁴ לדברי אל־קריטי היהודים בטחו בו, והוא שמר עבורם על כספם, ואף לא סיפר על כך לאנשי הסוכנות, כדי שלא ידרשו מן היהודים לשלם על הטיסה.⁶⁵

בפירוט החשבונות של אל־קריטי על השיירה שבה הגיעו 152 יהודים מאזור מחוית הוא מתאר את התשלומים הרבים ששולמו עבור היהודים, כגון רכישת תרופות וטיפול רפואי בעיר הנמל חֶדְיָה, תשלום בנקודות מכס ועוד.⁶⁶ מתברר כי עבודתו של השליח הייתה כרוכה במאמצים גופניים, חברתיים ובירוקרטיים סבוכים בתוך תימן. כאמור, מדבריו של אל־קריטי משתמע כי היהודים בקהילות בתימן התעכבו ביציאתם, וזו הייתה הסיבה להתארכות המבצע ולהתייקרותו. נראה כי יש צדק מסוים בדבריו. עדויות של העולים עצמם מאפשרות לנו להשלים את התמונה ולשמוע על המסע בשנת 1954 מנקודת מבטם.

הארון ונעמה צְחִיאִי מְבִינֵי עָנָאם עלו לישראל בחורף של סוף שנת 1954. מעדותם מתברר כי השליחים הערבים אכן נתקלו בקשיים בעידוד היהודים לצאת מתימן. כך, בסוף שנת 1953 הגיעו אל־קריטי ועוזרו אבן עבדאללה קאסם לעיירה בני עואם והתארחו בבית יוסף עמראן. לאחר הארוחה הציע אל־קריטי להגיש עזרה כספית לכל המבקשים לצאת מתימן לעֵדן ומשם לעלות לישראל. לאחר קבלת שמות המעוויינים לצאת ופירוט בעיותיהם הכספיות, העביר אל־קריטי עשרות ריאליים לנזקקים עבור הנסיעה. מתברר כי לפחות במקרה אחד ניצל האדם שקיבל את הכסף כדי להתחתן ולא עלה לישראל. כדי ללחוץ על היהודים, השאיר אל־קריטי חיילים "בְּקָא" אצל היהודים, כלומר הוטל עונש על היהודים לארח חיילים למשך זמן מה.

הלחצים והעונשים שהפעיל אל־קריטי השפיעו, ולאחר כארבעה חדשים, לאחר חג הפסח 1954, יצאו חלק מיהודי בני עואם לצנעא. היהודים חששו מאובדן הכסף בדרך, ולכן נתנו לאל־קריטי 150 ריאל שישמור עליהם. בעֵדן אל־קריטי החזיר להם רק 114 ריאל, וגם כסף שניתן לנהג בדרך נעלם.⁶⁷

לפי עדות הזוג צְחִיאִי, אל־קריטי אף פנה ליהודי צְוִלִימָה בהצעה שיצאו לעֵדן, אך הם סירבו לקבלה. לאחר מכן הלך אל־קריטי לפגוש את יהודי עֶרְבָאן ואמר להם: "אנא שאקי מעאכם ושליח מן המנהלים תדכֵּלוּ אלארֶץ. הי ארֶץ הקדש", כלומר: "אני

64 דפי עליה 28 (1954), 42-44.

65 ראו אל־כמים, "מהנדס תרחיל יהוד אל־ימן".

66 ראו אצ"מ, S1 4253, 5 באפריל, 1954, החשבונית שהגיש השיח' אל־רבידי על העברת יהודים ממחויית לעֵדן.

67 ארכיון מכון בן־צבי, אוסף גויטיין, תיק 14, מחברת 95. עדות מארי ישועה מהאצרי.

עובד עימכם ואני שליח 'מהמנהלים' [של הסוכנות] כדי שתכנסו לארץ ישראל, היא ארץ הקודש". הוא אף הוסיף "אתחמדו אללה. ידו לכם זלט ומואתר מג'אנאן" – "הודו לאל, אני נותן לכם כסף והסעה במכוניות בחינם". אך טענותיו לא התקבלו, והיהודים אף אמרו לו כי ילכו להתלונן עליו אצל השלטונות. בתגובה פנה אל־קריטי לשיח' של האזור, שיח' נאצר מִבְּח'וֹת אֶלְאֶמְר, ו"אדא לה משחה", כלומר נתן לו שוחד, והשיח' הכריח את היהודים לעזוב את המקום.

מריאיון עם יצחק מנצור מע'רבאן עולה תמונה דומה. לדבריו, בע'רבאן, שבמרחק קצר מח'מר, הייתה קהילה יהודית גדולה בת מאות אנשים. בני העיירה לא עלו בזמן העלייה הגדולה, ובגלל עושרם של היהודים היו להם יחסים טובים מאוד עם השכנים ועם השלטונות באזור. בשנת 1954 הגיעו אליהם שליחים ערבים מהסוכנות וחילקו כסף לנזקקים, כדי שיוכלו לצאת. בסופו של דבר, יצאו כולם בשיירה של משאיות שארגנו השליחים הערבים, ובהם אל־קריטי. יהודי אחד מהאזור, מאלע'ולה, היה מקורב למוסלמים וסירב לצאת מתימן. יותר מכך, הוא ניסה לשכנע את היהודים להישאר בתימן, וכשלא שעו לעצתו הלשין עליהם והאשימם בהאשמות שווא כי הם חייבים כסף לשלטון בצנעא. מנצור וגיסו נכלאו ביישובם, אך הצליחו לברוח ולהצטרף לשיירה. הם נתפסו בשנית בידי אנשי השלטון והושמו בכלא בתעז. לאחר שלושה ימים שילמו שוחד והשתחררו.⁶⁸ השיירה הגיעה לעדן, ויומיים לאחר מכן עלו לישראל במטוס. חלק גדול מהזהב שמנצור אגר נשדד בדרך, והיתרה שהצליח להביא לארץ נלקחה בידי רשויות המכס בשדה התעופה לוד.⁶⁹

מארי ישועה בן סעיד מהאצרי מספר כי יצא צו ממושל (נאיב) חג'ה למושל צולימה אלסיד עבדאללה אבו נַיב, ובו נקבע כי על היהודים לעזוב את המקום או להתאסלם. יהודים ממדארי, מצולימה ומע'רבאן הושמו בכלא, ובבתיהם ישבו חיילים שאכלו על חשבונם כשבועיים. המושל קיבל שוחד מאל־קריטי, ולכן רצה שיעזבו, ואילו השופט, החאכם סיד מוחמד בן אחסן סירב לשוחד. בעקבות תלונות היהודים ניתנה הוראה מהמושל שהיהודים צריכים לעלות לישראל או לחתום כי הם נשארים במקום בתנאי "שלא יזכירו את ירושלים", כלומר ינתקו כל קשר עם ישראל, ולא ימכרו יין למוסלמים. בעקבות זאת עזבו היהודים את המקום.⁷⁰

נראה כי היהודים המקומיים סירבו לצאת גם משום שלא האמינו לשליחים הערבים, ובמיוחד לא האמינו לאל־קריטי. המכתבים שהביא אל־קריטי ממאיר אהרוני העדני לא שכנעו אותם, והם "כ'אפו וחששו אולי במרמה ג'א והם ישתו ימכרו

68 עוד על יציאת היהודים מע'רבאן בשנות החמישים אפשר ללמוד מספרה של נעמי אחימור, **ילדה טובה, ילדה רעה** (תל אביב: טוטם ספרים, 2013).

69 ריאיון עם יצחק מנצור ובנו אברהם (אבי) מנצור, הרצליה, אפריל 2016.

70 ארכיון מכון בן־צבי, אוסף גויטיין, תיק 14, מחברת 95, עדות מארי ישועה מהאצרי.

אותם לנוצרים", כלומר הם חששו שהמכתבים מאהרונזי מזויפים, ושמטרת השליחים הערבים היא למכור אותם לנוצרים. אותם יהודים סיפרו כי לא הגיעו אליהם מכתבים מהעולים הראשונים, וגם לא מכתבים בדפוס ממשלת ישראל.⁷¹ גם אבן יחיאל לוי מקרית אל־ח'לה וסאלם מנצור מקרית אל־ואקפה אל־נצ'ע מספרים כי בתחילה מיאנו היהודים המקומיים לעלות, אלא אם כן יקבלו מכתבים מיהודים שכבר התיישבו בישראל וידעו שמצבם טוב. אחרים לא רצו לעלות בגלל ההוצאות המרובות הכרוכות בדרך. לבסוף, בא אל־קריטי והביא מכתבים מ"המנהלים בעדן", שהבטיחו כי כל אחד יקבל כסף להוצאות הדרך, ואל־קריטי גם הבטיח להסיעם במשאיות. בסופו של דבר השפיע הלחץ, והיהודים יצאו לדרך, אף שרבים לא רצו לעשות זאת.⁷²

היהודים מצולימה, ע'רבאן ובני עואם התאחדו לשיירה אחת, ובליוי אל־קריטי ועובדיו נסעו לעדן. לדברי העולים בכיסיהם של יהודי צולימה היו 50 ריאל, והם פחדו מהחיפוש (אל־פרקשה). בדרך. לכן הציע להם יוסף עמראן, מאנשי בני עואם, לתת את הכסף למלווה המוסלמי, יהודי שהתאסלם ושמו עבדאללה אל־מוֹפֶק. עבדאללה זה החביא את הכסף, והם המשיכו בנסיעה. אולם כאשר הגיעו למחנה הפליטים בביר אלפדל ליד עדן, הם לא קיבלו בחזרה את הכסף.

תיאורים אלו מלמדים כי אל־קריטי הפעיל לחץ רב על היהודים לעזוב את המקום, ולמרות התנגדויות רבות לעזיבה נכנעו רבים ללחץ ועזבו את מקומם, ואילו אחרים נשאר והתאסלמו. המסע עצמו היה קשה, ארוך ויקר, והנוסעים היהודים הגיעו לעדן רצוצים ומרוששים.

מסקנות

בעקבות התערעורת הקהילה המקומית, ואף מקרי התאסלמות רבים, נוצר לחץ בישראל לזרז את יציאת היהודים מתימן. המכשול המרכזי שעמד בפני העולים היה ארגוני, כלומר, כיצד לנהל ולארגן את דרכי הנסיעה של היהודים ממקומותיהם המרוחקים לעדן. לפיכך, בחרו אנשי הסוכנות והוועד העדני, בסופו של דבר, לנהל את פרויקט העלייה באמצעות שליחים ערבים. החלטה זו נבעה מההבנה שלא תותר גישה לתימן למי שאינו מקומי, ושכדי לנהל את יציאת היהודים יש צורך בהיכרות עם המערכת השלטונית המקומית והארצית בתימן, עם נתיבי התחבורה וכדומה.

הסכמת השליחים הערבים לסייע ליציאת היהודים קשורה בראש ובראשונה בתשלום הגבוה שהוצע להם. כמו כן טענתו שראשי השלטון בתימן, בעיקר האמאם

71 ש.ם.

72 ארכיון מכון בן־צבי, אוסף גויטיין, תיק 14, מחברת 91.

אחמד, עודדו את היהודים לעזוב את תימן בעיקר מסיבות דתיות, והעליתי את ההשערה, המחייבת דיון מעמיק נוסף, שהגורם לכך היה פסיקה הלכתית שמפאת קדושתו של הצי האי ערב, כולל תימן, אין מקום ליהודים בארץ זו. עם זאת, הראיתי שהיהודים שנשארו בתימן בשנות החמישים חיו חיים נוחים ושלווים, יחסיהם עם הרוב המוסלמי היו טובים, וחלק מהם סירבו לעזוב את תימן.

בדיקת תוצאות המבצע מלמדת כי למרות קשיים לא מעטים הצליח מבצע העלייה באמצעות חברות ההסעה הערביות ויהודים רבים עזבו את תימן במסגרתו, אולם היו לכך מחירים, הן בפגיעות ביהודים, הן בפגיעה ברכוש, הן בהחלטת חלק מן היהודים להישאר בתימן ולהתאסלם. נראה כי הלחץ הכבד של השליחים הערבים אכן נתן את אותותיו ורבים ניאותו לעזוב את תימן, ועם זאת, לחץ מופרז ויחס שלילי, בעיקר מצד אחמד אל-קריטי, הוביל להתעקשות של יהודים להישאר בתימן ולהתאסלמות של אחדים מהם. ולבסוף, אני סבור שיש לראות במקרה התימני מקרה בוחן שדרכו אפשר לחשוב מחדש על ההבחנה הבינארית המקובלת שבין הציונות לבין מדיניותם של השלטונות בארצות ערב. מחקרים עדכניים סודקים את התמונה שהייתה מקובלת עד כה בדבר האיבה המוחלטת ששררה בין התנועה הציונית לבין מדינות ערב. נראה כי לצד ריחוק ואיבה, התקיים שיתוף פעולה פרדוקסלי, אך סביר בהחלט, בין התנועה הציונית לבין השלטונות המוסלמים שאפשר את יציאת היהודים מן הארצות האלה ואף עודד אותה. עבור הציונים הייתה זו תרומה חשובה להקמת מדינת ישראל ולגידולה, ועבור המוסלמים הייתה יציאת היהודים הזדמנות להלאים את רכוש היהודים, להרחיב את השטחים הפנויים במדינה, ולסלק גורמים בעייתיים מבחינה פוליטית ודתית. הדברים עולים בקנה אחד עם טענתו של משה בהר שהתנועות הלאומיות הערביות והציונית שיתפו פעולה, כל אחת מסיבותיה היא. לדבריו: "למרות הסכסוך החריף ביניהן, הגיעו שתי התנועות הלאומיות – משתי עמדות מנוגדות לחלוטין – לשיתוף פעולה סביר ביותר בכל מה שנוגע לעקירתם ולהדרתם של יהודי ערב מארצות מולדתם"⁷³. למשל, שהיה משא ומתן על קיזוז פליטים פלסטינים עם פליטים יהודים מעיראק, באמצעות מתווכים, ושמן הצד העיראקי היו מעורבים בדיונים ראשי המדינה, כמו ראש ממשלת עיראק נורי אל-סעיד.⁷⁴ נראה אפוא שגם בתימן נוצר מצב שבו גם ראשי השלטון בתימן וגם מדינת ישראל היו מעוניינים ביציאת כל היהודים מתימן, ולכן התאפשר שיתוף פעולה ביניהם, אם כי שיתוף פעולה עקיף, דרך הסוכנות היהודית והקהילה היהודית בעדן.

73 משה בהר, "פרשנות להיסטוריה הסוציו-פוליטית 'הקדם-ישראלית' וה'פנים-ישראלית' של יהודי ערב", פוליטיקה 14 (2005): 124.

74 ראו, למשל, משה גת, קהילה יהודית במשבר: יציאת עיראק, 1951-1948 (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"ט).

